

CSEPREGI MÁRTA

Participiális jelzős szerkezetek két hanti nyelvjárásban¹

In this study I compare the structures of attributive participial constructions in a northern and an eastern Khanty dialect. The comparison spans four areas: the marking of voice and of agents of non-finite verbs, the word order in phrases with non-finite verbs, and relative clauses. The corpus is based on a list of Northern Khanty (primarily Kazym) sentences and their corresponding translations into the Surgut dialect. The Northern Khanty sentences are from Elena Kovgan and Elena Skribnik's joint research (1986 and 1991). The sentences were translated into Surgut by native speaker Ludmila Kayukova.

1) Northern and eastern dialects differ in the structure of their attributive phrases; in northern dialects, the agent of the non-finite verb is marked on the noun the attributive phrase modifies, while in eastern dialects it is marked on the non-finite verb itself.

Kaz. *ma katəəm χǔλ-em* Surg. *katəəm-am kua*
1SG catch-PTC.PST fish-1SG catch-PTC.PST-1SG fish
'the fish that I caught'

The study shows that the Surgut dialect has examples of both structures, each of which conveys a different meaning.

2) Khanty does not morphologically distinguish the active and passive voices. The agent of the non-finite verb can therefore take the nominative case, as do subjects of active finite verbs, and it can take the locative case, as do agents of passive verbs.

Surg. *a'e-m puat-əm ǎwλ-ət a'e-m-nə puat-əm ǎwλ-ət*
father-1SG befog- szán-PL father- hitch- sled-PL
PTC.PST 1SG-LOC PTC.PST
'the sleds, that my father hitched'

The two types of structures differ not in voice but in information structure. If the agent of the non-finite verb receives focus, it takes the locative case.

¹ A tanulmány a K68061 számú OTKA kutatás keretében készült. Ezúton mondok köszönetet Kubínyi Katának és írásom lektorának a végső megformáláshoz nyújtott, hasznos segítségükért.

3) In languages with OV word order, such as Khanty, participial attributive phrases branch left; the internal structure of smaller, two-part phrases is maintained in the clause.

Surg. *λōw moξ-λ-αλ* *pǎwəλtə-tə* *niŋ pupi*
 bear cub-PL<3SG bathe- PTC.PRS female bear
 ‘female bear washing her cubs’

If the word modified is itself a two-part phrase – a postpositional or possessive structure – the first item, the item to its right, or the head of the phrase, ends up the farthest from the direct complement, at the front of the entire attributive participial phrase:

Kaz. *ǎpeλn* *χǎλ* *wελ-ə̃m* *nōrm-ew*
 under-3SG fish kill-PTC.PST bridge-1PL
 ‘the bridge under which we fished’

Surgut Khanty avoids constructions that use this order.

4) Synthetic structures in Khanty have also begun to affect clauses that contain relativizers. The examples I consider show a high occurrence of verbal predicates, rather than finite verbs. The clauses in these cases are appositive attributive phrases introduced by a relativizer.

Keywords: Northern Khanty, Eastern Khanty, participles, attributive phrases, agentive marking.

0. Tanulmányomban egy északi és egy keleti hanti nyelvjárás melléknévi ige-neveket tartalmazó jelzős szerkezeteinek összehasonlító elemzését kívánom elvégezni. Az összehasonlítás négy területre fog kiterjedni: vizsgálni kívánom az ige-nevek ágensének és igenemének kódolási módját, az ige-neves szerkezetek szórendjét, valamint foglalkozom a kötőszós összetett mondatok megjelenésének problematikájával is.

1. A vizsgált korpusz, az adatgyűjtés körülményei

A korpusz alapja egy északi hanti (elsősorban kazimi) mondatok és annak szurguti nyelvjárású fordítása. Az északi hanti mondatok Elena Kovgan és Elena Skribnik közös tanulmányaiból (1986 és 1991) valók. Mindkét szerző az ún. novoszibirszki iskola neveltje, Kovgan a hanti, Skribnik a manyisi infinit szerkezeteket kutatta, utóbbi emellett altaji nyelvekkel is foglalkozott. Első tanulmányukban (Skribnik – Kovgan 1986) hanti és burját, a következőben (Skribnik – Kovgan

1991) hanti és manysi mondatokat elemeztek. Ez utóbbi tanulmány összefoglalását adták elő a debreceni finnugor kongresszuson (Skribnik – Kovgan 1990).

Az 1980/90-es évek fordulóján az obi-ugrisztikában újdonságnak számított, hogy az elemzés nem (folklór) szövegekből kiírt példamondatokon, hanem anyanyelvű beszélőktől célirányos kérdezéssel gyűjtött anyagon alapult. Ezek a mondatok két évtized múltán sem veszítettek aktualitásukból, és alkalmasak más szempontú elemzésre is². Az északi hanti mondatok szurguti fordítása a K68061 számú OTKA kutatás keretében készült 2011 őszén, L. N. Kajukova³ segítségével. Így létrejött egy párhuzamos mondatsor, melynek alapján rá lehet mutatni az északi és a keleti hanti nyelvjárások hasonlóságaira és különbségeire.

Az adatgyűjtés körülményeihez hozzátartozik, hogy Kajukova az északi hanti mondatok orosz fordítását tette át szurguti nyelvjárásra. Szándékosan nem mutatam meg neki az északi hanti eredetit, hogy ne befolyásolja. Az orosz mondat-szerkezet – lévén gyökeresen különböző a hantitól – szintén nem befolyásolta. Ha a fordításvariációk között mégis előfordulnak oroszos szerkezetek, azokról mindig megjegyezte a fordító, hogy nem illenek a hanti nyelvi normába. Kajukova minden esetben igyekezett több szurguti hanti variánst megadni, az egyes változatokat nyelvhelyességi sorrendbe állította, s kommentálta őket nyelvtani és stilisztikai szempontból.

Az eredeti Skribnik – Kovgan publikációkban az északi hanti forrásmondatok – a két évtizeddel ezelőtti szűkös nyomdatechnikai lehetőségek miatt – melléklél nélküli cirill betűkkel íródtak. Annak érdekében, hogy a jelen tanulmánynak egységes legyen az arculata, nemcsak a szurguti, hanem az északi hanti mondatokat is latin betűs fonematikus transzkripcióval közlöm.⁴ A hitelesség miatt viszont a függelékben közlöm az eredeti, cirill betűs mondatokat és orosz fordításukat. Itt utalok az eredeti mondatok előfordulási helyére is.

Az idézett mondatokban megőriztem azokat a (=) jeleket is, melyekkel a szerzők morfológiailag szegmentálták példamondataikat. A mondatok glosszázása a lipcei szabályok szerint történik.⁵ A rövidítésjegyzék is a függelékben olvasható.

² E. Skribnik és E. Kovgan eredeti tanulmányaikban az 1980-as évekbeli novoszibirszki szintaktikai kutatások fogalmi apparátusát használták. Ennek az elméleti munkának a betetzőződése volt az ún. polipredikatív (altaji és szamojéd) nyelvek szintaxisát tárgyaló kötet (Čeremisina et al. 1986).

³ A szurguti nyelvjárás jugani tájszólását beszélő, 1966-ban született pedagógus, tankönyvszerző, újságíró. A forrásmegjelölés nélküli szurguti nyelvjárású mondatok tőle származnak. Ha más forrást használok, minden esetben jelölöm.

⁴ Az átírást Sipos Mária végezte el, amit ezúton is hálásan köszönök.

⁵ <http://www.eva.mpg.de/lingua/pdf/LGR08.02.05.pdf> A nyelvi adatok sorában nem használok \emptyset jelet, viszont szögletes zárójelben utalok a szurguti hanti (jeltelen) múlt

2. A participiumok szemantikai rendszerezése

Elemzésem tárgyai tehát olyan jelzős szerkezetek, melyek participiumokat, magyarul melléknévi igeneveket tartalmaznak. A hanti nyelvjárásokban kétféle participium van: a *-tī/-t(ə)*, képzős folyamatos (jelen idejű) melléknévi igenév (participium praesentis) és az *-(ə)m* képzős befejezett (múlt idejű) melléknévi igenév (participium praeteriti). Mindkét igenév aktív és passzív (cselekvő és szenvedő) értelemben egyaránt előfordulhat. A dolgozatban ezen terminusokat fogom használni, a szinonímákat változtatva. Ha röviden csak igenévről írok, azon is participiumot értek, ha egyéb igenév (infinitivus, gerundium/konverbum, tagadó igenév) kerül szóba, azt egyértelműen jelölöm.

Mindenekelőtt ismerkedjünk meg a hanti participiumok fajtáival. Ahogyan a magyarban, a hantiban sincs morfológiai különbség az aktív és a passzív igenevek között. Az igenem a bázisige szemantikájától és a szintaktikai helyzettől függ. Ha tranzitív igékből képzett igenevekről van szó, az igenév abban az esetben aktív, ha a jelzős szerkezet feje az igenév ágense. A melléknévi igenév lehet folyamatos:

(1a)	Kaz	<i>pōšəχ-Λ-αΛ</i> medvebocs-PL<3SG	<i>pewλōpta-ti</i> fürdet- PTC.PRS	<i>mojpərne</i> medve nő
(1b)	Szur	<i>λōw moχ-Λ-αΛ</i> medvebocs-PL<3SG 'bocsait fürdető anyamedve'	<i>pāwəλə-tə</i> fürdet- PTC.PRS	<i>nij pupi</i> nő medve

Befejezett melléknévi igenév is lehet aktív igenemű:

(2a)	Kaz	<i>kew-ət</i> kő-PL	<i>jŋk-a</i> víz-LAT	<i>tāχ-əm</i> dob-PTC.PST	<i>ńawrem-ət</i> gyermek-PL 'köveket vízbe dobáló (dobált) gyermekek'
(2b)	Szur	<i>kāw</i> kő	<i>jəŋk-nam</i> víz-APPR	<i>lík-əm</i> dob-PTC.PST	<i>ńewrəm-ət</i> gyermek-PL 'követ vízbe dobáló (dobált) gyermekek'

időre [PST] és az alanyi ragozású, egyes szám harmadik személyt jelölő nulla morfémára [3SG]. A szintén nulla morfémás Nom, Acc, Gen eseteket nem jelölöm, valamint nem utalok külön jellel az alanyi ragozásra sem. A tárgyias ragozás glosszázásában a tárgy számára utaló elemet < jellel kötöm a személyre utaló elemhez (pl. a kettős számú tárgyra utaló egyes szám második személyű személyrag jelölése: DU<2SG). A birtokos személyragok esetében az egy birtokot külön nem jelölöm, de a kettő v. több birtokra utaló végződéseknél szintén a < jelet használom (az én sok birtokom: PL<1SG). Az egyes morfémákra utaló jeleket kötőjellel választom el egymástól, de ha egy morféma több nyelvtani jelentéssel bír, a jelek közé pontot teszek.

Ha a jelzős szerkezet feje az igenév páciense, az igenevet passzívként tartjuk számon:

- (3a) Kaz *aše-m-n* *kír-əm* *φχα-ət...*
 apa-1SG-LOC befog- PTC.PST szán-PL
- (3b) Szur *at'e-m* *puAt-əm* *ǎwΛ-ət*
 apa-1SG befog-PTC.PST szán-PL
 'apám befogta szánok'

E két esetet Haspelmath (1994: 153) ágensorientálnak (agent-oriented) és páciens-orientálnak (patient-oriented) nevezi.

A mediális igékből képzett igeneveket sem aktívna, sem passzívna nem lehet nevezni, ezeket hívja Haspelmath (1994: 157–161) *re z u l t a t í v n a k* (resultative participles). Ezekben a jelzős szerkezetekben a fej az igenév páciense:

- (4a) Kaz *nőχ* *sor-əm* *törn-ət*
 fel szárad- PTC.PST fű-PL
- (4b) Szur *nők* *sur-əm* *pom-ət*
 fel szárad- PTC.PST fű-PL
 'megszáradt fű'

Tárgyatlan, aktív igéből képzett igenév lehet aktív, akár folyamatos, akár befejezett aspektusú (itt csak szurguti példáim vannak, de a kazimiban is nyilván hasonló szerkezeteket találunk):

- (5a) Szur *nin* *jőt-in* *jű-tə* *weli-t* Chr 104.
 2DU vele-2DU jön-PTC.PRS rén-PL
 'veletek (ti kettőtökkel) jövő rének'
- (5b) Szur *wönt-a* *jűw-əm* *jáγ* Chr 70.
 erdő-LAT jön-PTC.PST emberek
 'erdőbe jött emberek'

Ha az intranszitiv igének egyéb bővítménye (hely-, cél-, eszközhatározója) tölti be a jelzős szerkezet fejének a szerepét, a belőlük képzett igenevek átmenetet képeznek az aktív és a passzív értelmű igenevek között. Ezeket Haspelmath (1994: 154) Lehmann nyomán *relatív participiumoknak* hívja (Lehmann 1984: 49–58, idézi Haspelmath 1994: 154). Ilyenek többek között a mozgásigékből képzett igenevek:

- (6a) Kaz *műη* *măn-ti* *pojezd-ew*
 1PL megy- PTC.PRS vonat-1PL
 'a vonat, amellyel utazunk (a mi menő vonatunk)'

A szurguti adatközlő ennek a szerkezetnek a fordításakor tranzitív igéből képzett, aktív igenevet használt:

- (6b) Szur *məŋ-at tu-tə tʰwt-əŋ ǎwəʌ*
 1PL-ACC visz- PTC.PRS tűz-ADJZR szán
 'minket vivő vonat (tüzes szán)'

Mediális igéből képzett igenévnek is lehet indirekt tárgy, azaz határozói bővítménye:

- (7a) Kaz *ma sem-a pʰt-əm kɔrt-em*
 1SG szem-LAT esik-PTC.PST falu-1SG
- (7b) Szur *sǎm-a pʰt-əm puɣʌ-əm*
 szem-LAT esik-PTC.PST falu-1SG
 'szülőfalum (ahol születtem, azaz szembe estem)'

3. Az igenév ágensének a jelölése

3.1. Főnévi ágens nominativusban

A (3) mondatban található szerkezet igenévi összetevőjének ágense ('apám') főnévvel van kifejezve. Természetesen vannak ennél bonyolultabb szerkezetek is. Előfordulhat olyan mondat, melyben különbözik az ágens, a birtokosok és az állítmányi funkcióban lévő ige személye, de mindegyik egyértelműen jelölt:

- (8a) Kaz *ma aše-m wer-əm karti-ʌ-an ma jöχan pa peɭək-a məsʌə-ʌ-ʌ-am.*
 1SG apa- csinál- csapda- 1SG folyó másik fél-LAT ültet-PRS-
 1SG PTC.PST PL<2SG PL<1SG
- (8b) Szur *aʰe-m wǎr-əm wǎʌtʰip-ʌ-a jǎwəŋ tǔmpi-ja ʌməʌtə-ʌ-ʌ-am.*
 apa- csinál- csapda- 1SG folyó ültet-PRS-PL<1SG
 1SG PTC.PST PL<2SG túloldal-LAT
 'csapdáidat, melyeket apám készített (apám csinálta csapdáidat), én a folyó másik oldalán állítom fel.'

A (8) mondat bonyolultabb szerkezetű, mint a kevesebb összetevőt tartalmazó (3) mondat, de az ágensjelölés ugyanúgy történik: az igenév ágense főnévvel van kifejezve, nincs szükség rá, hogy egyéb morfémákkal utaljunk rá. A kazimi mondat élén álló személyes névmás (*ma* 'én') mint az 'apa' birtokos jelzője elhagyható, ami a szurguti változatban meg is történik.

3.2. Személyes névmási ágens nominativusban

3.2.1. A jelzős szerkezet feje az igenév tárgya

Ha az igenév ágensét nem főnév, hanem személyes névmás fejezi ki, akkor azt tapasztaljuk, hogy a keleti és nyugati nyelvjárások különböző megoldásokat alkalmaznak. Nyugaton (azaz az északi és a déli nyelvjárásokban) ilyenkor nem lehet elhagyni a személyes névmást, de szükséges még egy vele koreferens Px is, mely a jelzős szerkezet fejéhez kapcsolódik:

- (9a) Kaz *ma katΛ-əm χŭΛ-em pŭt lŭpŭj-n χăś-əs.*
 1SG fog-PTC.PST hal-1SG fazék belső-LOC marad-PTC-[3SG]
 'a hal, amit fogtam (fogott halam), a fazékban maradt.'

Keleten viszont nem találunk birtokos szerkezetet, hanem az igenév kap személyjelölő elemet (az én jelölésében: PPx). Az igenév személyjelölői nem azonosak a birtokos személyjelekkel, különböző a morféma vokalizmusa – nagy általánosságban azt lehet mondani, hogy a PPx -ek mindig teljes képzésű magánhangzót tartalmaznak, a Px-ek viszont többnyire redukált magánhangzót (természetesen vannak kivételek, vö. Honti 1984: 40).

- (9b) Szur *katΛ-m-am kŭΛ put-nə kŭt.*
 fog-PTC.PST-1SG hal fazék-LOC marad-[PST.3SG]
 'a hal, amit fogtam (a fogtam hal), a fazékban maradt.'

Ugyanez a stratégia akkor is, ha a jelzős szerkezet feje (az igenév tárgya) ragot vagy névutót kap:

- (10a) Kaz *ma sewr-əm wɔn jŭχ-em ewəɬ aśe-m χɔp wer-Λ.*
 1SG vág- nagy fa-1SG belőle apa-1SG csónak készít-
 PTC.PST PRS[3SG]
 'én vágott nagy fából apám csónakot csinál.'
- (10b) Szur *ŭΛ səwər-m-am juγ-i aśe-m rŭt wăr-Λ.*
 le vág-PTC.PST-1SG fa-ABL apa-1SG csónak készít-PRS[3SG]
 'az én kivágtam fából apám csónakot csinál.'

Farell Ackerman és Irina Nikolaeva egy konferenciaelőadásukban (1997) megállapították, hogy az északi hanti és a nyugati örmény nyelvjárásokban azonos a stratégia, azaz a Px possesszív és agentív olvasatban egyaránt a jelzős szerkezet alaptagján jelenik meg. Ez a megoldás a világ nyelveiben ritkább. Sokkal gyakoribb az a (többek között a keleti hantiban és a keleti örményben is megfigyelhető) jelenség, hogy possesszív olvasatban az alaptagon, agentív olvasatban pedig a participiumon jelenik meg a személyjelölő. Nikolaeva (1999: 77–80)

erre hanti nyelvtenában is kitért, és areális (észak-szibériai) összefüggésbe helyezte a jelenséget.

Skribnik – Kovgan 1986-os tanulmányában tizenöt mondat van, és az ágensjelölés mindegyikben kétszeres: személyes névmással és birtokos személyjellel történik. A szurguti adatközlő viszont a személyes névmás használatát redundánsnak, feleslegesnek vélte, szerinte alapesetben elég az igenévhez kapcsolt személyjelölő. A személyes névmásra szerinte akkor van szükség, ha hangsúlyozni akarjuk az ágens személyét.

Az északi hantiban, ha a szerkezetben nincs az igenév ágensétől eltérő birtokosjelölés, a személyes névmás és a Px között egyeztetés/kongruencia áll fenn. Ez azonban megszűnik, ha az ágens és a birtokos különböző. Ilyenkor derül ki, hogy a kazimiban a személyes névmás a valódi ágensjelölő, a Px elsődleges olvasata a possesszív jelentés. A személyes névmás és a Px között ilyenkor természetesen nem lehet kongruencia:

- (11a) Kaz *nāŋ ewt-əm jəš-em χűw jām-a ǎnt jī-Λ.*
 2SG vág PTC.PST kéz-1SG hosszú jó-LAT NEG válik-PRS[3SG]
 'kezem, melyet te elváltál (te vágott kezem), sokáig nem gyógyul meg'.

A szurguti hanti mind az ágenst, mind a birtokost szintetikusán jelöli. Az ágensre az igenévhez járuló 2SG személyjelölő (-a) utal, a birtokosra pedig a 'kéz' szóhoz járuló 1SG -am Px:

- (11b) Szur *wińtǎmtǎ-m-a kőt-am kow mǎrǎ nõķ ǎntǎ ǎrǧaλǧǎ-Λ.*
 megvág- kéz-1SG hosszú idő fel NEG gyógyul-PRS[3SG]
 PTC.PST-2SG
 'kezem, melyet megváltál (te vágta kezem), sokáig nem gyógyul meg'.

Hasonló helyzettel találkozunk a (12) mondatban, ahol a *ma* 'én' személyes névmás az ágensre, a jelzős szerkezet fején lévő 2SG személyű Px pedig a ruhák birtokosára utal:

- (12a) Kaz *ma χǎtΛ-ǎn sɔrǎtΛ- λɔmǎtsǔχ- λɔmǎt-s-en pa jεΛΛi mǎn-s-en.*
 1SG nap-LOC szárít- ruha- felvesz- és el megy-PST-
 PTC.PST PL<2SG PST-2SG 2SG
 'ruháidat, melyeket a napon szárítottam, felvetted és elmentél (én napon szárított ruháid...)'

Tehát a 'ruha' jelentésű névszóhoz járuló Px elsődleges funkciója a birtoklás kifejezése. Ha ez a névszó már kifejez valamilyen birtokviszonyt, akkor – az attól különböző – ágensjelölést más módon kell megoldani, ebben az esetben a 1SG személyű *ma* névmással.

A szurgutiban nincs szükség személyes névmásra, az 1SG személyű PPx és a 2SG személyű Px egyértelmű helyzetet teremt:

- (12b) Szur *kātəλ- nōk sārəλt-əm-am sōw-λ-a nōk wārəksə-λ-a panə mən-ən.*
nam
 nap- fel szárít- ruha- fel öltöz- és megy-
 APPR PTC.PST-1SG PL<2SG [PST]PL<2SG [PST]2SG
 'ruháidat, melyeket megszáritottam a napon, felvetted és elmentél (napon megszáritottam ruháidat...)'

Vannak olyan helyzetek, amikor a birtokos és az agens személyét csak valószínűsíteni lehet:

- (13a) Kaz *nāŋ wəts-əm keš-en takλi mənət pīt-əs atəm.*
 2SG elveszít- kés-2SG nélkül 1SG-DAT lesz- rossz
 PTC.PST PST[3SG]
 'te elveszett késed nélkül nekem rossz lett.'

- (13b) Szur *kōłti tuw-m-a kōčγ-em-λəγ mantem rupak-kə jəγ.*
 valahova visz- kés-1SG-ABES 1SG-DAT nehéz- válik-
 PTC.PST-2SG TRA [PST]3SG
 'a késem nélkül, melyet elveszítettél, nehéz lett nekem.'

A kazimi mondat orosz fordítása az eredeti tanulmányban: 'без ножа, который ты потерял, мне плохо стало' = 'a kés nélkül, melyet elveszítettél, rosszul érzem magam'. A szurguti fordító úgy értelmezte a mondatot, hogy hogy 'te vesztetted el az én késemet', és a Px és a PPx egymástól független használatával ezt ki is tudta fejezni. A kazimiban a birtokos és az agens közti különbségtétel nem jelenik meg.

3.2.2. A jelzős szerkezet feje az igenév egyéb bővítése

Honti László osztják chrestomathiájában szintén érintette az igenevek ágensjelölésének kérdését (1984: 57), de csak a szenvedő értelmű igenevekre vonatkozóan. A fenti kettősség azonban érvényes a (6) és (7) példában megismert, ún. relatív igenevekre is, melyek nem tárgyi, hanem határozói bővítéssel rendelkeznek. Ha ezeknek az ágense személyes névmással van kifejezve, a helyzet hasonló, mint a szenvedő értelmű igeneves szerkezetek esetében:

- (14a) Kaz *mūŋ mən-ti təχ-ew ar wənt iāj-əλ.*
 1PL megy-PTC.PRS hely-1PL sok erdő birtokol-PRS[3SG]
 'ahova megyünk, ott sok erdő van (mi menő helyünk sok erdőt birtokol).'

- (14b) Szur *mən-yiji-t-əw* *sõη* – *tõηkə* *jãγm-əη*.
 megy-PROB-PTC.PRS-1PL hely nagyon erdő-ADJZR
 'ahova megyünk, ott sok erdő van (menendőnk zug – nagyon erdős).'

A szurguti példában a 'megy' igéhez előbb egy próbálkozást kifejező deverbális igeképző járul, ehhez kapcsolódik a folyamatos melléknévi igenév képzője, valamint az ágens személyét jelölő PPx.

Nemcsak a mozgásigékből, hanem más igékből képzett relatív igenevek is alkotnak ilyen szerkezetet, amelyekben egyébként az alanyi argumentum szemantikailag valójában nem tekinthető ágensnek.

- (15a) Kaz *mũη* *pãłtəm-əm* *amp-ew* *mõχti* *χφχλ-əs*.
 1PL megijed-PTC.PST kutya-1PL mellett fut-PST[3SG]
 'a kutya, amelytől megijedtünk (mi megijedt kutyánk), mellett[ünk] elfutott.'

A 'fél, megijed' jelentésű igék a hantiban ugyanúgy ablativusi bővítményt kapnak, mint a magyarban, de az igeneves szerkezetben ez nem jelenik meg. A szurguti fordító tárgyias igét és ennek megfelelően tárgyesetű személyes névmást használt, az igeneves szerkezet itt aktív:

- (15b) Szur *məη-at* *ķãńtķəmt-əm* *amp* *mãčγa* *suyəł*.
 1PL-ACC megijeszt-PTC.PST kutya mellett fut-[PST.3SG]
 'a minket megijesztett kutya elfutott mellett[ünk].'

Mediális igékből képzett igenevek is lehetnek határozói bővítményűek. A (7) mondat tulajdonképpen ide tartozik, de az az érdekessége, hogy két szurguti változata van:

- (7a) Kaz *sem-a* *pĩt-əm* *ķort-em* *wɔn* *mãłəη* *χɔnəη-ən* *əməs-λ*.
 szem-LAT esik-PTC.PST falu-1SG nagy tó part-LOC ül-PRS.[3SG]
- (7b) Szur *sãm-a* *pĩt-əm* *puγλ-əm* *ənəł* *łãr* *ķãnəη-nə* *ãməs-λ*.
 szem-LAT esik-PTC.PST falu-1SG nagy tó part-LOC ül-PRS.[3SG]
 'az én szülőfalum nagy tó partján fekszik.'
- (7c) Szur *sãma* *pĩt-m-am* *puγəł* *ənəł* *łãr* *ķãnəη-nə* *ãməs-λ*.
 szem-LAT esik-PTC.PST-1SG falu nagy tó part-LOC ül-PRS.[3SG]
 'a falu, ahol születtem (születtem falu) nagy tó partján fekszik.'

Az (a) és (b) változat azonos morfoszintaktikai felépítésű. A kazimi 'született falum' variáció megfelel az északi hanti gyakorlatnak. A két szurguti változat között az a különbség, hogy a (b) mondatban az igeneves szerkezet lexikalizáló-

dott, ezért valódi birtokos személyjelölő kapcsolódik hozzá. A (c) mondatban viszont az alany személyét jelölő elem járul az igenévhez.

A fenti, (14), (15a), (7abc) mondatokban a határozói vonzatoknak a felszínen nincs jele. A jelzős szerkezet ugyanolyan felépítésű (participium + főnév), mint a szenvedő szerkezetekben, ahol a jelzős szerkezet feje az igenév tárgya.

3.3. Locativusban lévő ágensek

Honti szerint (1984: 57) az igenév ágense akkor jelölhető locativusragos névszóval, ha az igenév állítmányi funkciójú pl. Kaz *χōjat-ən want-əm* 'valaki meglátta (tkp. vki által meglátott)'. A locativusragos névszó használati köre ennél sokkal szélesebb. Tudvalevő, hogy a finit igés passzív szerkezetekben a cselekvő Loc. raggal jelölt. Az igeneves szerkezetekben is megjelenhet ez a jelölt ágens. A kérdés az, hogy az alanyesetű ágens tartalmazó szerkezet aktív-e vagy passzív. Skribnik és Kovgan két évtizede írt tanulmányukban (1991: 101) csak azokat a szerkezeteket tekintették passzívnak, melyekben az ágens jelölt. Ezek szerint a (3) példákbeli igenevek aktív értelműek? A szurguti adatközlő kétféle fordítást is lehetségesnek tart:

(3b) Szur *a'e-m puλt-əm āwλ-ət k̄āt pōηλ-nə láá-á-ət.*
 apa-1SG befog-PTC.PST szán-PL ház oldal-LOC áll-PRS-3PL
 'az apám befogta szánok a ház mellett állnak.'

(3c) Szur *ma a'e-m-nə puλt-əm āwλ-ət k̄āt pōηλ-nə láá-á-ət.*
 1SG apa-1SG-LOC befog-PTC.PST szán-PL ház oldal-LOC áll-PRS-3PL
 'az apám által befogott szánok állnak a ház mellett.'

A két mondat különbségét így kommentálta: „*a'em puλtəm āwλət* – itt az a fontos, hogy a szánok készen állnak, az nem fontos, hogy ki fogta be; *a'emnə puλtəm āwλət* – itt viszont azt hangsúlyozzuk, hogy az apám fogta be őket, nem az anyám vagy valaki más, ennek a mondatnak az értelmezéséhez szükséges valamilyen kontextus”.

Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy a *puλtəm āwλət* 'befogott szánok' szerkezet mindenképpen passzív igenevet tartalmaz – szemben például az *āwλət puλtəm a'em* 'szánokat befogott apám' szerkezettel, melyben az igenév aktív értelmű. Az ágens passzivizálása, azaz Loc. raggal való ellátása akkor történik meg, amikor az ágens fókusz helyzetbe kerül. A fókusz helyzetű, Loc. ragos ágens pedig úgy viselkedik, mint a finit passzív igés mondatban: nem igényel személybeli egyeztetést az igenévvel, tehát személyes névmási ágens esetében az igenév a szurguti mondatokban sem kap PPx-et:

(9c) Szur *ma-nə kata-əm kuλ put-nə k̄it.*
 1SG-LOC fog-PTC.PST hal fazék-LOC marad-[PST.3SG]
 'az általam fogott hal maradt a fazékban.'

Azt, hogy a jelölt ágens megléte mennyire nem az aktív–passzív igenemmel, hanem sokkal inkább az aktuális mondattagolással van kapcsolatban, láthatjuk a következő mondatokból, melyekben nem is tárgyias igéből képzett igenévvel van dolgunk:

- (16a) Kaz *kūr-αλ* *ρχτιja* *ma* *pōrm-əm* *χρj-em* *šeηk* *λικás-əs*.
 láb-3SG rá 1SG tapos-PTC.PST ember-1SG nagyon megharagszik-
 PST-[3SG]
 'a férfi, akinek ráléptem a lábára, nagyon megharagudott (lábára én lépett emberem...)'

Ez fordítható aktív szerkezettel:

- (16b) Szur *ma* *kūr-* *ἄλᾶpti* *pōrm-* *iki* *tōηkə* *ōnt-αλ* *atəm-γə* *jəγ*.
αλ *m-am*
 1SG láb- keresztül tapos- ember nagyon belső- rossz- válik-
 3SG PTC.PST 3SG TRA [PST]3SG
 -1SG
 'a férfi, akinek ráléptem a lábára, nagyon megharagudott (lábára ráléptem férfi...)'

De fordítható locativusragos személyes névmással is:

- (16c) Szur *kūr-αλ* *ma-nə* *ἄλᾶpti* *pōrm-əm* *iki* *tōηkə* *pītəmt-əγ*.
 láb-3SG 1SG-LOC keresztül tapos- ember nagyon megharagszik-
 PTC.PST [PST]3SG
 'a férfi, akinek ráléptem a lábára, nagyon megharagudott (lábára általam rálépett férfi...)'

Erre a mondatra, melyben a jelölt ágens mellett személyjelölő nélküli igenév áll, azt mondta az adatközlő, hogy „irodalmi nyelvi” változat. Azonban egyéb változatokat is lehetségesnek tartott. „Ha a férfit tartjuk fontosabbnak és nem azt, aki rálépett a lábára”, az igenév 3SG PPx-et vehet föl, azaz a páciens/experiens személyével egyeztetjük az igenevet – az adatközlő szerint ez a legjobb változat, „tudjuk, hogy miről van szó”.

- (16d) Szur *kūr-αλ* *ma-nə* *ἄλᾶpti* *pōrm-* *iki* *tōηkə* *pītəmt-əγ*.
m-αλ
 láb-3SG 1SG-LOC keresztül tapos- ember nagyon megharagszik-
 PTC.PST- [PST]3SG
 3SG
 'lábára általam rálépte férfi...'

Egy másik mese különböző változataiban mindkét szerkezettel találkozhatunk. Egy 1996-ban felvett mesében a siketfajd ezt kérdezi az embertől:

- (18a) Szur *nűη müwəli wǎr-λ-ən ma kǎw λι-tə səηk-əη táγə-m-nə?*
 2SG mi csinál- 1SG kő eszik- homok- hely-1SG-
 PRS-2SG PTC.PRS ADJZR LOC
 'te mit csinálsz az én kő evő homokos helyemen?' (JSFOu 92: 198)

Ugyanaz az adatközlő 2008-ban így formálta meg a kérdést:

- (18b) Szur *nűη kǎntək kə müwəli íet wǎr-λ-ən, ma kǎw λι-tə táγə-m-nə?*
 2SG hanti ember mi itt csinál- 1SG kő eszik- hely-1SG-
 PRS-2SG PTC.PRS LOC
 'te, (hanti) ember, mit csinálsz itt, az én köevő helyemen?' (JSFOu 92: 203)

A (18ab) mondatban a *kǎw λιtə táγəm* kifejezés feltehetőleg valódi birtokviszonyt fejez ki, és a *kǎw λιtə* igeneves szerkezet 'kövésre alkalmas' jelentésűvé melléknévesült, melyen nem szükséges jelölni a cselekvő személyét. A mese egy másik változatában viszont olyan igenevekkel találkozunk, melyek igei jellege jobban megőrződött, ezt mutatja az ágensjelölőképességük is:

- (18c) Szur *nűη müwat sǎsəγ ma λι-t-am, jeńí-t'-am táγi-ja əmət-λ-ən,*
 2SG miért csapda 1SG eszik-PTC. iszik-PTC. hely-
 PRS-1SG PRS-1SG LAT 2SG
 'te miért állítasz csapdát oda, ahol én eszem és iszom,
ma jek-t-am rǎp-a?
 1SG táncol-PTC.PRS-1SG hegy-LAT
 a hegyre, ahol táncolok (evöm, ivóm helyre, táncolóm hegyre)?' (VJM 10)

A szurguti szövegekben elvétve lehet északi szerkezeteket is találni, pl.:

- (19a) Szur *nűη kǒλ wəj-əm nəwi jηk-ən?*
 2SG honnan vesz-PTC.PST hús nyárs-2SG
 'Honnan való a húsnýársad?' (BUFF 22: 20/177)

Adatközlőnk szerint ezt meg lehet változtatni, a következőképpen:

- (19b) *nűη kǒλ wəj-m-a nəwe-η jənk?*
 2SG honnan vesz-PTC.PST-2SG hús-ADJZR nyárs
 'Honnan vetted a húsos nyársat?'

Ezt a változatot Kajukova „beszél nyelvinek” ítélte, de nem látott jelentésbeli különbséget a két változat között. Egy másik szövegből való a következő mondat, melybe szintén becsúszott egy északi szerkezet, az 'ő írta papír' helyett az 'ő írott papírja':

- (20) Szur *tú nipək lǎwati tí mǎj-i, loŋət-ta wǎrt-əγ,*
 az papír 3SG- PCL ad- olvas-INF csinál-
 DAT PASS[PST]-3SG, [PST]SG<3SG
 'azt a papírt neki adták, olvasni kezdte,'
 čǎpəŋka, lǎw kǎnč-əm nipək-əl.
 valóban 3SG ír-PTC.PST papír-3SG
 'valóban, az ő írott papírja.' (BUFF 22: 33/45)

Ezeknek a szerkezeteknek a száma elenyésző a „szabályos” keleti hanti ige-név + PPx szerkezetekhez képest. Az oka lehet északi hatás, de belső fejlődés vagy akár véletlen elszólás, hapax is. A jövő fogja megmutatni, gyakoribbá válik-e, vagy nem.

3.5. Tanulságok

Ezzel eljutottunk ahhoz a Nikolaeva (1999: 80–84) által is tárgyalt jelenséghez, mely szerint a hantiban a birtokos személyjel nemcsak birtoklást fejez ki, hanem utal a mondat szereplői közötti különféle viszonyokra is. Ez az egész nyelvterületen ismert, a szurgutiban is például, ha két emberről van szó, akkor az egyiküket 3SG Px jellel ellátott szóval emlegetjük, pl. *niŋəl* 'nője, a két nő közül az egyik', három ember esetében az egyikükről úgy beszélünk, hogy 3DU Px-et kapcsolunk az őt jelölő szóhoz: *kujin* 'kettejük férfia, azaz hármuk közül az egyik'. Az északi nyelvjárásokban a 2SG Px-jelnek ezen kívül determináló funkciója is van (*ime-n*):

- (21a) Kaz *p̄iti sewije- wət-əm ǎme-n χənti šəŋk χōram-əŋ wə-s.*
 ηəλ
 fekete hajfonat- megőszül- asszony- régen nagyon szépség- van-
 DU<3SG PTC.PST 2SG ADJZR PST[3SG]
 'ez az asszony, akinek két fekete hajfonata megőszült, valaha nagyon szép volt.'

A szurguti nyelvjárásban csak az éneknyelvben találkozunk a Px determináló funkciójával, a beszélt nyelvben nem (*imi*):

- (21b) Szur *pəγtə opt-əl-əl surəm imi mǎki tōŋkə sikk-əŋ wǎl.*
 fekete haj- megőszül- nő régen nagyon szépség- van-
 PL<3SG PTC.PST ADJZR [PST.3SG]
 'fekete haja megőszült asszony valaha nagyon szép volt.'

Nikolaeva ezzel a konkrét birtokláson túli, referatív funkcióval magyarázza az északi (azaz tkp. a nyugati) hanti nyelvjárásoknak a fentiekben tárgyalt tulaj-

donságát, vagyis hogy a jelzett szóhoz kapcsolt birtokos személyjelölővel lehet utalni az ágens személyére is. A keleti nyelvjárásokban az igenévhez járuló ágensjelölő felszabadítja a Px-et, hogy az szabadon funkcionáljon a birtok- és egyéb viszonyok jelölőjeként. A PPx-nek az ágensjelölésen túl más funkciója is lehet. Aktív olvasatú igeneves szerkezetben, ahol nincs szükség ágensjelölésre, a PPx az igenév másik argumentumának személyére utal. Erre a vahi nyelvjárásból vannak példáim:

- (22a) V *íu pírnê jô-m-ôγ jay tawarsəγ jə-mə jay-na-ti pəʔü werə-kəta-s-ət*
 az után jön-PTC. nép halott válik nép- üdvöz- csinál-INCH-
 PST-1PL -PTC. COM-PCL let PST-3PL
 PST
 'Ezután a hozzánk jött (jöttünk) emberek a halottakat üdvözölni kezdték'
 (Oč 102/26, idézi Csepregi 1978: 49.)

- (22b) V *min kəkj-m-na-tj wəl-m-ôγ jay kat-a joy ləŋa-s-mən*
 1DU báty-1SG- él-PTC. nép ház-LAT be lép-PST-1DU
 COM-PCL PST-1PL
 'mi a bátyámmal a velünk élő (éltünk) emberek házába mentünk'
 (Oč 102/9, idézi Csepregi 1978: 49.)

Egy konferenciaelőadásában Kubinyi Kata (2012) áttekintette az uráli nyelvek ún. ágensparticipiumot tartalmazó szerkezeteinek egyeztetési megoldásait. Ez az igenév egyes nyelvekben, például a finnben külön szófaj, a hantiban azonban leginkább a tárgyias igéből képzett, befejezett melléknévi igenév felel meg neki. Kubinyi öt egyeztetési típust különített el az uráli nyelvekben, ezek közül három előfordul a hanti nyelvjárásokban is: az első a keleti hanti megoldás (ágensjelölés az igenéven), a második a nyugati hanti (ágensjelölés a szószervezet fejen), az ötödik pedig a tulajdonképpeni passzív szerkezet, melyben a Loc. ragos névszó egyedül utal az ágensre. Ez utóbbi az egész hanti nyelvterületen ismert megoldás. Kubinyi az 1. típust tartja régebbinek, és előadásában arra a kérdésre kereste a választ, hogy milyen körülmények között alakulhatott ki a nyugati hantira jellemző szerkezet. Felvetette azt a lehetőséget, hogy ebben talán része van annak az északi hantiban megfigyelhető folyamatnak, melynek során az ige-tő+igenévképző+PPx felépítésű morfématorok grammatikalizálódtak, és ige-tő + időjel + Vx felépítésű evidenciális igealakok jöttek belőlük létre. Ezzel a változással az igenév + PPx szerkezet állítmányi funkciójú lett, s így (talán) kizárta azt a lehetőséget, hogy jelzői funkcióban todalékolhatók lehessenek az igenek. Valóban, az egyébként gazdag morfológiájú participiumokhoz az északi hantiban alanyi és tárgyi funkcióban lehet személyjelölő elemeket kapcsolni, ha-

tározóként még esetragokat is felvehetnek, állítmányként számjeleket, ezen kívül igésülhetnek is, de jelzőként csak a puszta igenév állhat.

A keleti hantiban viszont, mint fentebb láttuk, a jelzői funkciójú igenév is kaphat személyjelölő elemet. Az igenév + PPx szerkezet igésülése csak az éneknyelvben tetten érhető, a beszélt nyelvben (még) nem ment végbe.

4. A participiális jelzős szerkezet szórendje

Az OV szórendű nyelvek – mint amilyen a hanti is – participiális jelzős szerkezei balra elágazóan épülnek ('bocsait fűrdető anyamedve'), és a tagmondatban a kisebb, kételemű szintagmák belső szórendje is megőrződik (Havas 2008: 198, 2010: 177–178). Előfordulnak azonban olyan esetek, melyekben felborul az eredeti szórend. Ezeket vizsgáljuk meg az alábbiakban.

4.1. A jelzős szerkezet feje birtokos jelző

4.1.1. A birtok az igenév ágense

A (23) és (24) mondatokban a jelzős szerkezet fejének (a főmondat alanyának) a birtoka az igenév ágense. Az alábbi mondatban a bázisige intranszitiv:

(23a) Kaz *nawrem-Λ-αΛ wəš-a mǎn-əm p̄rəš ike-t ateΛ χǎš-s-ət.*
gyermek-PL- város- megy- öreg apó-PL egyedül marad-
3PL LOC PTC.PST PST-3PL

(23b) Szur *newrəm- wáč-a wǎlməyt-əm p̄rəš iki-γən- atəlinnam k̄it'-γən.*
Λ-in imi-γən
gyermek- város- költözik- öreg apó-DU egyedül marad-
PL<3DU LOC PTC.PST anyó-DU [PST]3DU
'Az öregek, akiknek a gyermekei a városba költöztek, egyedül maradtak.'
(A gyermekeik városba költözött öregek...)⁶

A fenti összetett mondat két tagmondatból áll. Mind a főmondatnak ('az öreg emberek egyedül maradtak'), mind a mellékmondatnak ('a gyermekek a városba költöztek') ugyanaz a szórendje: S Adv V – a mellékmondat állítmányát természetesen nem fínt, hanem infinit igealak, participium perfectum fejezi ki. Az összetett mondat szerkezete tehát:

$$S_2 \text{ Adv}_2 V_2 (\sim \text{PartPerf}) S_1 \text{ Adv}_1 V_1$$

⁶ A kazimi változatban az 'öreg' szó pluralisban, a szurgutiban dualisban van. A különbség oka az, hogy a fordító az orosz fordításban szereplő többes szám alapján szülőkre, azaz házaspárra asszociált.

A két tagmondat úgy kapcsolódik össze, hogy alanyaik között birtokviszony van, vagyis az igenév ágense (S₂) a jelzős szerkezet fejének (S₁) a birtoka. A birtokviszonyban az eredeti szórend birtokos–birtok lenne, a mi esetünkben az S₁-nek meg kellene előznie az S₂-t ('öreg emberek gyermekei'). Mivel a hantiban nincs genitivus, és ha a birtokos főnévvel van kifejezve, a birtokon nem jelennek meg a Px-ek, az ún. egyenes birtokviszonyban egyedül a a szórend alapján tudjuk eldönteni, hogy melyik összetevő a birtokos, melyik a birtok (*pjraš ikiyan-imiyān newramət*), éppen ezért a szórendnek grammatikai jelentése van. A (23) mondatban azonban, ahol a birtok egyben a participiális szerkezet alánya is (S₂), nem lehet megőrizni a birtokos–birtok szórendet. S₂ a mondat élére kerül, megkapja a birtokos számát és személyét jelölő Px-et, melynek ezúttal kataforikus, előre mutató szerepe van (*newram-ā-in* 'kettejük gyermekei'). Azt a viszonyt jelöli, mely a participiális szerkezet túlsó végén elhelyezkedő szóval köti össze.

Ha tárgyias igéből képzett igenév áll a jelzős szerkezetben, hasonló a szórend:

S₂ O₂ V₂ (~ PartPerf) S₁ V₁

(24a) Kaz *amp-ā-āḷ mɔjpər χōrət-əm wɔj weḷ-ti χφ pəst-əs*
 kutya- medve felver állat öl-PTC.PRS férfi célöz-
 PL<3SG PST[3SG]

pa pōškan ewəḷt esḷ-əs.

és puska -ból lő- PST[3GS]

'a vadász, akinek a kutyái felverték a medvét, célzott, és lőtt a puskából.

(kutyái medvét felvert vadász...)

Ennek a mondatnak a fordításakor a szurguti adatközlő sokat töprengett a birtokviszony tagjainak szórendi helyén. Több variációval próbálkozott:

(24b) Szur *pupi wjγḷt-əm amp-əη ʁo pečkan-əḷ pāsintət-əγ panə piγəmtət-əγ.*
 medve felver- kutya- férfi puska- célöz-[PST] és lő-[PST]
 PTC.PST ADJZR 3SG SG<3SG SG<3SG
 'a medvét felvert kutyás ember puskájával célzott és lőtt (tkp. puskáját megcélozta és kilőtte)'

A (24b) mondatot azért vetette el az adatközlő, mert nem derül ki belőle egyértelműen, hogy ki az ágens, pedig erre a szurgutiban van eszköz, a PPx.

(24c) *pupi wjγḷt-əm-āḷ amp-əη ʁo pečkan-əḷ pāsintət-əγ panə piγəmtət-əγ.*
 medve felver- kutya- férfi puska-3SG célöz- és lő-[PST]3SG
 PTC.PST-3SG ADJZR [PST]3SG
 'a medvét felvívén a kutyás ember puskájával célzott és lőtt.'

A (24c) megoldással sem volt elégedett az adatközlő, mert a 3SG személyű PPx azt sugallná, hogy a vadász az ágens, nem a kutyák. Egyértelműbb a helyzet, ha többes számú a PPx:

(24d)	<i>pupi</i>	<i>wiyəlat-əm-ia</i>	<i>amp-ət</i>	<i>ort-əŋ</i>	<i>ko</i>
	medve	felver-PTC.PST-3PL	kutya-PL	gazda-ADJZR	férfi
	<i>pečkan-əλ</i>	<i>pəsintət-əγ</i>	<i>panə</i>	<i>piγəmtət- əγ.</i>	
	puska-3SG	céloz-[PST]3SG	és	lő-[PST]3SG	

’miután a medvét felverték, a kutyák gazdája célzott és lőtt.’

A (24c) és (24d) mondatokban azonban az igenév már nem jelzői, hanem előidejű határozói funkciójú. Participiális jelzős szerkezetben a főnévvel kifejezett ágens nem igényelne PPx-jelet az igenéven. A szurguti adatközlő a bonyolult szerkezetet úgy oldotta fel, hogy a participium-jelölte cselekvést konverbummal fejezte ki,⁷ s a nehezen jelölhető birtokviszonyt megváltoztatta: nem a vadász kutyáiról, hanem a kutyák gazdájáról beszélt, s ezzel meg tudta őrizni a birtokviszonyt egyenes szórendjét.

4.1.2. A birtok az igenév tárgya

A (23a) és (24a) mondatokban a participiális jelzős szerkezet élén álló szó az igenév ágense, és egyben a szerkezet fejének birtoka. Előfordulhat azonban, hogy a jelzős szerkezet fejének birtoka nem ágens, hanem más mondatrész, például tárgy, ezt látjuk a (25) és (26) mondatokban. A kazimi változatban a tárgy megelőzi az alanyt, borítva az elvárt SOV alapszórendet.

(25a)	Kaz	<i>amp-A-aλ</i>	<i>ma</i>	<i>əpət-əm</i>	<i>χəj-em</i>	<i>mānem-a</i>
		kutya-PL<3SG	1SG	vesz-PTC.PST	férfi-1SG	1SG-DAT
		<i>ləp-əs</i>	<i>əw</i>	<i>amp-A-aλ</i>	<i>jəm-ət.</i>	
		mond-PST[3SG]	3SG	kutya-PL<3SG	jó-PL	

’a férfi, akinek a kutyáit megvettem, azt mondta, hogy jók a kutyái.’

A tagmondaton belüli szórend eltér az alapszórendtől: O₂ S₂ V₂ – S₁ Adv₁ V₁ (kutyáit én megvettem – férfi nekem mondja).

A szórendi változás oka az lehet, hogy az ágensjelölő személyes névmásnak (*ma*) közvetlenül a participium előtt kell állnia. A két tagmondat összetevői közötti viszonyok továbbá: O₂ és S₁ között birtokviszony van, ahol S₁ O₂ birtokosa (a férfi kutyái) és V₂ határozói bővítménye (a férfitől vettem).

A szurguti változatban, amelyben az ágens PPx fejezi ki, nem merül fel szórendi probléma, mert S₂ nincs is:

⁷ Formailag ez is Part.Perf+PPx alakú, de a funkcióját határozó, ezért tartjuk konverbumnak a Haspelmath és Nedjalkov (1995) féle felfogásban.

- (25b) Szur *лӱw amp-λ-αλ wəj-m-am ʁo mantem jastəγ-əλ,*
 3SG kutya-PL<3SG vesz-PTC.PST-1SG férfi 1SG-DAT mond-PRS[3SG]
məttə ta, лӱw amp-λ-αλ jəm-ət.
 aszongya 3SG kutya-PL<3SG jó-PL
 'a férfi, akinek a kutyáit megvettem, azt mondja, hogy jók a kutyái.'

A (b) változattal nem volt elégedett a szurguti adatközlő, a következőt jobbnak tartotta:

- (25c) Szur *amp-ət лӱwatij-i wəj-m-am ʁuj-əm mantem*
 kutya-PL 3SG-ABL vesz-PTC.PST-1SG férfi-1SG 1SG-DAT
jastəγ-əλ, məttə ta, лӱw amp-λ-αλ jəm-ət.
 mond-PRS[3SG] aszongya 3SG kutya-PL<3SG jó-PL
 'a férfi, akinek a kutyáit megvettem (kutyákat tőle megvettem emberem...), azt mondja, hogy jók a kutyái.'

Ebben a mondatban a 'kutyák' jelentésű szó nem kap személyvégződést. Az *ampət* szót követő Abl. ragos 3SG szeménynévmásból tudjuk meg, hogy a kutyák valaha a férfié voltak, azaz ebben a mondatban jelölve van a jelzős szerkezet alaptagja és az igenév között határozói viszony ('tőle vettem'). A 'férfi' jelentésű szó 1SG Px-e pedig arra utal, hogy a beszélő (1SG) üzleti kapcsolatba került vele (vö. 3.4. pont). Az b/ és a c/ mondat abban különbözik, hogy az b/ mondatban a kutyák birtok volta hangsúlyos (*amp-λ-αλ* kutya-PL<3SG), a c/ mondatban a beszélő és a férfi viszonya (*ʁuj-əm* férfi-1SG).

Ennek a mondatnak egy további variációjában az igenév ágense főnévvel van kifejezve:

- (26a) Kaz *amp-λ-αλ jaj-əm λot-əm ʁo лӱwel-α*
 kutya-PL<3SG báty-1SG vesz-PTC.PST férfi 3SG-LAT
ləp-əs amp-λ-αλ jəm-ət.
 mond-PST[3SG] kutya- PL<3SG jó-PL
 'a férfi, akinek a kutyáit megvette a bátyám, azt mondta neki, hogy jók a kutyái.'

A kazimi változatban ugyanaz a mondatrészek sorrendje, mint a (25a) mondatban: $O_2 S_2 V_2 - S_1 Adv_1 V_1$ (kutyáit bátyám megvette – férfi neki mondta). Az eredeti tanulmányban (Skrjabin – Kovgan 1991: 99) a szerzők külön megjegyzik, hogy a fenti szórend az egyedüli lehetséges. Ha felcserélnénk az első két szót ('bátyám kutyáit megvett férfi'), az már mást jelentene, akkor a 'bátyám' lenne a kutyák birtokosa és az eladó, a 'férfi' pedig a vevő.

A szurgutiban, úgy tűnik, nincs ilyen szigorú szórend. Mindkét lehetséges változatban az igenév ágense vagyis az alany (S_2) a mondat élén áll:

- (26b) Szur *ma lele-m ľıwatij-i amp-ət wəj-əm ʒo*
 1SG báty-1SG 3SG-ABL kutya-PL vesz-PTC.PST férfi
jastəγ-əλ, məttə ta, ľıw amp-λ-aλ jəm-ət.
 mond-PRS[3SG] aszongya 3SG kutya-PL<3SG jó-PL
- (26c) Szur *lele-m ľıwatij-i amp-ət wəj-m-aλ ʒuj-əλ*
 báty-1SG 3SG-ABL kutya-PL vesz-PTC.PST-3SG férfi-3SG
jastəγ-əλ, məttə ta, ľıw amp-λ-aλ jəm-ət.
 mond-PRS[3SG] aszongya 3SG kutya-PL<3SG jó-PL
 'a férfi, akinek a kutyáit megvette a bátyám, azt mondja neki,
 hogy jók a kutyái.'

Ugyanúgy, mint a (25c) mondatban, itt is szerepel a 3SG személyes névmás Abl. ragos alakja (*ľıwatij-i* 'tőle'), tisztázván ezzel azt a kérdést, ki eladó, és ki a vevő. A fordító szerint a (26b) és (26c) változatok közül az utóbbi a helyesebb, melyben az igenéven is megjelenik a PPx (*wəj-m-aλ*), pedig itt nem is személyes névmási ágensre utal. A jelzett szón viszont jogos a nem a birtoklást, hanem az üzletfelek közti viszonyt kifejező Px (*ʒuj-əλ*).

A szurguti nyelvjárásban az ágens (S₂) akkor követi a tárgyat (O₂), ha Loc. raggal jelölt, azaz fókusz helyzetbe kerül (l. 3.3. pont).⁸

- (26d) Szur *amp-λ-aλ lele-m-nə wəj-əm ru' iki*
 kutya-PL<3SG báty-1SG-LOC vesz-PTC.PST orosz ember
jastəγ-əλ, məttə ta, amp-λ-aλ jəm-ət.
 mond-[PST.3SG] aszongya kutya-PL<3SG jó-PL
 'a bátyám által kutyáit megvett orosz ember azt mondta, hogy kutyái jók.'

Tehát a (26d) hozza ugyanazt a szórendet, mint az eredeti, kazimi (26a) mondat. A kazimiban viszont az ágens fókuszba emelése (más szóval a szerkezet passzi-vizálása) nem okoz szórendi változást pl. a kiinduló (26a) mondathoz képest:

- (26e) Kaz *amp-λ-aλ apše-m-ən λət-əm ʒəj-en ľıweλ-a*
 kutya-PL<3SG öcs-1SG-LOC vesz-PTC.PST férfi-2SG 3SG-LAT
ľöp-əs ľıw amp-λ-aλ jəm-ət.
 mond-PST[3SG] 3SG kutya-PL<3SG jó-PL
 'Az öcsém által kutyáit megvett férfi azt mondta neki, [hogy]
 az ő kutyái jók.'

⁸ Az adatközlő egyébként először a *lelemnə ampλaλ wəjəm ru' iki...* szórenddel próbálkozott, de nem tetszett neki, és elvetette.

A jelzett szóhoz kapcsolódó Px-nek (*χρj-en* férfi-2SG) itt determináló jelentése van.

4.1.3. A birtok az igenév határozója

A (27) mondatban a 'ház ajtaja' birtokos szerkezet úgy helyezkedik el, hogy a birtokos a jelzős szerkezet feje és Loc. raggal ellátva a főmondat állítmányának határozói bővítője, a birtok pedig szintén határozói funkciójú, ezúttal Lat. raggal ellátva.

(27a) Kaz *ᾠw-α-a mŷη wan-a jŷw-əm χρt-ew-n λρχs-em wφλ.*
 ajtó- 1PL közel-LAT jön- ház-1PL- barát- van-
 3sg-LAT PTC.PST LOC 1SG PRS[3SG]

(27b) Szur *min owpi-α-a jōwət- kát-nə ma jəm λowəs-em wǎλ-α.*
m-amən
 1DU ajtó-3SG- érkezik- ház-LOC 1SG jó barát-1SG van-PRS[3SG]
 LAT PTC.PST-
 1DU
 'a házban, melynek az ajtajához érkeztünk, jó barátom lakik (mi ajtajához érkeztünk házban...)'

A mellékmondat szórendje itt is úgy alakul, mint a 4.1.2 pontban, a kazimi változatban a határozói bővítő megelőzi az alanyt ($Adv_2 S_2 V_2 - Adv_1 S_1 V_1$), a szurgutiban az alany, azaz az igenév ágense áll az élen: $S_2 Adv_2 V_2 - Adv_1 S_1 V_1$. Az igenév ágensének személyét a két nyelvjárás az ismert módon jelöli: a szurguti az igenéven, a kazimi a névszón⁹ – mely ezúttal, relatív participiumról lévén szó (vö. 2. pont), az igenév határozói bővítőjének része ('a ház ajtajához érkeztünk'). Ebben a kazimi változatban, a (27a) mondatban a birtokos szerkezet alaptagján ('ajtaja') már van Px, mely egy tőle távoli névszóval ('ház') fennálló birtokviszonyt jelöl, az ágens személyét jelölő Px csak erre a másik tagra, a birtokos jelzőre kerülhet (*χρt-ew* ház-1PL), mely egyben a jelzős szerkezet feje is.

A mondat élén álló határozói bővítő lehet névutós szerkezet is. A (28) mondat igenévi tagmondatában a kazimi változatban jelenik meg az alapszórend ($S_2 Adv_2 V_2 - S_1 Adv_1 V_1$), a szurgutiban az igenév alanyára csak a PPx utal: $[S_2] Adv_2 V_2 - S_1 Adv_1 V_1$. Az igenév ezúttal folyamatos (participium praesens).

⁹ Az, hogy a kazimi változatban 1PL, a szurgutiban 1DU személyű az agens, abból ered, hogy az orosz fordításban – mely a szurguti mondatok alapja volt – nincs dualis-pluralis megkülönböztetés.

- (28a) Kaz *ma ewe-Λ λληηηηηη ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη*
 1SG lány-3SG ról gondol-PTC.PRS öreg apó-1SG
nem-χρητη ηηνηηη ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη
 soha 1SG-DAT feleség-LAT 3SG-ACC NEG ad-PRS-SG<3SG
- (28b) Szur *λληηηηηη ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη*
 3SG lány-3SG ról gondol-PTC.PRS-1SG öreg apó
ηηνηηηηηηηη ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη
 1SG-DAT soha kis nő NEG ad-PRS-SG<3SG
 'az öregapó, akinek a lányára gondolok, soha nem adja őt hozzám feleségül.'

4.2. A jelzős szerkezet feje névutó bővítése

A birtokos szerkezet mellett a névutós szerkezet az, melynek kötött a szórendje. A következő mondatokban a participiumi jelzős szerkezet feje ('kés', 'híd') egyben névutó bővítése: 'kés felszínén', 'híd alatt'. A (29), (30) mondatokban a participiális jelzős szerkezetben a névutó igen távol kerül alaptagjától, az igeneves szerkezet élére. Je. Skribnik és Je. Kovgan szerint az északi hanti beszélt nyelvben előfordulnak ilyen mondatok, bár nem mindenki tartja őket helyesnek, viszont a nyomtatott forrásokban nem lelhetőek fel (1991: 89). A szurguti hanti adatközlő sokat kínlódott a fordításukkal, nem is tudta pontosan visszaadni a kazimi szerkezeteket. Minden bizonnyal a szurguti nyelvjárásban nem lehet a névutót és alaptagját minden egyéb utalás nélkül elválasztani egymástól.

- (29a) Kaz *χηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη*
 felszín-3SG-LOC név-1SG ír-PTC.PST kés-1SG
ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη
 1SG mindig vadászik-INF hord-PRS- SG<3SG
- (29b) Szur *ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη*
 1SG oda név-1SG ír-PTC.PST-1SG kés 1SG-LOC
ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη
 mindig vadászik-PTC.PRS idő-LOC vele hord-PRS-PASS.3SG
 'a kést, melyre a nevemet véstem, minden vadászatra magammal viszem.'
- (29c) Szur *ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη*
 1SG név-1SG oda ír-PTC.PST kés 1SG-LOC
ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη ηηηηηηηηηη
 mindig vadászik-PTC.PRS idő-LOC vesz-PRS-PASS.3SG
 'a kést, melyre a nevem van vésve, minden vadászatkor elviszem.'

A kazimi változatban a névutó és alaptagja összetartozására a névutóhoz kapcsolódó 3SG Px utal. A szurguti változatokban viszont a névutó helyett határozószót találunk (*tōwə* 'oda'). A (b) és (c) változat egyrészt abban különbözik egymástól, hogy eltérő az igenév előtti tárgy és határozó szórendje, másrészt a (c) változatban csak a kontextusból derül ki, hogy ki véste a késre a nevet.

- (30a) Kaz *ĩlpe-ʌ-n* *χǔʌ* *wɛʌ-əm* *nõrm-ew* *jňk-ən* *epət-s-a*.
 alsó- hal öl-PTC.PST híd-1PL víz-LOC elsodor-PAST-
 3SG-LOC PASS.3SG
 'A hidat, mely alatt halat fogtunk, elvitte az árvíz (Alatta hal fogott hídunk a víztől elvitetett)'.

A szurguti adatközlő a névutót nem akarta egyedül szerepeltetni a mondat élén, eléje rakott egy 3SG személyes névmást:

- (30b) Szur *ʌǔw* *ĩʌpi-ʌ-nə* *kuʌ* *wǎnpi-jiʌ-m-aw* *nǎrəʌ*,
 3SG alsó-3SG-LOC hal horgászik-FREQ-PTC.PST-1PL híd
tǎwi tarəm jəňk-nə iʌə kǔs-i.
 tavasz erős víz-LOC el szakít-[PST]PASS.3SG

De zavarta, hogy a névutó túl messzire van a bővítményétől („sokáig nem tudjuk, hogy mi alatt”), ezért megváltoztatta a szórendet:

- (30c) Szur *məň* *kuʌ* *ʌǔw* *ĩʌpi-ʌ-nə* *wǎnpi-jiʌ-m-aw* *nǎrəʌ*,
 1PL hal 3SG alatt-3SG-LOC horgászik-FREQ-PTC.PST-1PL híd
tǎwi tarəm jəňk-nə iʌə kǔs-i.
 tavasz erős víz-LOC el szakít-[PST]PASS.3SG

Ebben a mondatban viszont azt tartotta csúnyának, hogy három alapesetű szó van egymás mellett (*məň kuʌ ʌǔw* 'mi hal ő'), így jött létre a legjobbnak ítélt mondat, ahol a névutó közvetlenül az alaptagja előtt áll, de mégis külön szintagmában, egy személyes névmási bővítmény fejeként:

- (30d) Szur *məň* *kuʌ* *wǎnpi-jiʌ-m-aw* *ʌǔw* *ĩʌpi-ʌ-nə* *nǎrəʌ*,
 1PL hal horgászik-FREQ-PTC.PST-1PL 3SG alatt-3SG-LOC híd
tǎwi tarəm jəňk-nə iʌə kǔs-i.
 tavasz erős víz-LOC el szakít-
 [PST]PASS.3SG

4.3. Tanulságok – más szemszögből

Skribnik és Kovgan (1991: 85) a jelzős szerkezetet a következőképpen határozza meg: „közlés egy tárgyról, mely egyidőben a valóság két eseményének részese”.¹⁰

A jelzős szerkezet feje az a mondatrész, melyre két állítás vonatkozik. Amikor a két állítás egymás mellé kerül, a szóismétlést elkerülendő az egyik állítás alanya törlődik, pl.:

- (31) 1. a rózsza piros
 2. a rózsza a vázában van >
 1+2: A ~~rózsza~~ piros rózsza a vázában van. >
 3. A piros rózsza a vázában van.

Ugyanez a változás megy végbe a bonyolultabb szerkezetekben is, pl. a (3) mondatban (az egyszerűség kedvéért most csak magyarul ismétlem meg):

1. Apám befogta a szánokat
 2. A szánok a ház mellett állnak >
 1 + 2: Az apám befogta ~~szánok~~/szánok a ház mellett állnak >
 3. Az apám befogta szánok a ház mellett állnak.

Ha a jelzős szerkezet feje egy kötött szórendű birtokos vagy névutós szerkezet része, ez a törlés szintén megtörténik, és – legalábbis a kazimi nyelvjárásban – a redundáns összetevő törlésével megmarad birtokos vagy névutós szerkezet feje – az eredeti helyén, a mondat élén:

- (27) 1. A ház ajtóhoz érkeztünk.
 2. A házban a barátom lakik. >
 1 + 2: A ~~ház~~ ajtóhoz érkeztünk házban a barátom lakik.
 3a (Kaz) Ajta-**já**hoz érkezett házunkban a barátom lakik.
 3b (Szur) Mi ajta-**já**hoz érkeztünk házban a barátom lakik.
- (30) 1. A híd alatt horgásztunk.
 2. A hidat elvitte a víz. >
 1 + 2. A ~~híd~~ alatt horgásztunk hidat elvitte a víz.
 3a (Kaz) Alatt-**a** horgászott hidunkat elvitte a víz.
 3b (Szur) **Ó** alatt-**a** horgásztunk hidat elvitte a víz.

¹⁰ »...сообщение о предмете, являющемся участником одновременно двух событий действительности.«

A (27/1) és (30/1) mondatok igei személyragja (Vx) a (27/3a) és (30/3a) mondatokban birtokos személyjelölővé (Px), a (27/3b) és (30/3b) mondatokban az igenévi személyjelölővé (PPx) transzformálódva jelenik meg. A tipikusan utótag helyzetű, balra bővülő birtok és névutó Px-et kap, (ajta-ja, alatt-a). Ezek a morfémák helyettesítik a törölt bővítményeket (ház, híd) és egyben utalnak is rájuk, mert ugyanezek az összetevők megtalálhatók a mondat más részén, tőlük – messze – jobbra, a jelzős szerkezet fejében. A szurguti nyelvjárásban a (30/3b) mondatban a névutó elé kívánczik valami, legalább egy személyes névmás.

5. Összetett mondatok infinit és finit igékkel

A kazimi mondatok fordításakor olyan változatok is fel-felbukkantak, melyek az orosz szórendet követték. Az adatközlő, aki anyanyelvtanárként és újságíróként tudatosan védi nyelvjárását az idegen hatástól, minden alkalommal elmondta, hogy ezek bár lehetséges, előforduló, de kerülendő szerkezetek. Ezeknek az orosz szórendű mondatoknak a hangsúlyozása is eltérő. A mondat főhangsúlya az első szóra kerül, mely a participiális jelzős szerkezet előre hozott feje. Ezt a szót jelentős szünet választja el a mondat többi részétől.

Mondattani szempontból ezek a szerkezetek kétfélék. Egyrészt előfordulnak köztük olyanok, melyek kötőszó nélküliek, és nem finit igét, hanem igenevet tartalmaznak. Ezek képviselik a szintaktikai változás első fokát. A másik csoportban az igenevet finit ige váltja fel, és a vonatkozó mellékmondatot kötőszó vezeti be.

5.1. Kötőszó nélküli, igenevet tartalmazó összetételek

Az ebbe a csoportba tartozó mondatok magyar szemmel értelmező jelzős szerkezetként is felfoghatóak, vagy szó szerint visszafordíthatók oroszra (’рыба, пойманная мною’):

- (9d) Szur *кѹл, ма-нə катл-əм, рут-нə кѹт.*
 hal 1SG-LOC fog-PTC.PST fazék-LOC marad-[PST.3SG]
 a hal, [melyet] fogtam, a fazékban maradt.’

A magyar értelmező jelzős és orosz participiális szerkezetektől azonban az különbözteti meg ezeket a szerkezeteket, hogy hiányzik belőlük a szám- és esetbeli egyeztetés. A jelző tehát jelzőként viselkedik, az – esetlegesen orosz hatásra bekövetkezett – szórendi csere nem eredményez mélyreható szintaktikai változást:

- (3d) Szur *ăwl-əт, а’ем-нə рѹлт-əм, кăт рəѳəл-нə лăл-л-əт.*
 szán-PL apa-1SG-LOC befog-PTC.PST ház oldal-LOC áll-PRS-3PL
 ’a szánok [melyeket] apám befogott, a ház mellett állnak.’

- (10c) Szur *ənəl juɣ-i, manə ɟə ǎwλ-əm, a'ε-m rɪt wǎr-λ.*
 nagy fa-ABL 1SG-LOC le vág-PTC.PST apa-1SG csónak készít-PRS[3SG]
 'a nagy fából, [melyet] kivágtam, apám csónakot készít.'

Figyelemre méltó, hogy az igenév ágensét Loc. ragos névszó vagy személyes névmás fejezi ki ('az általam fogott hal', az 'apám által befogott szánok', 'az általam kivágott fa'). Az ok az lehet, hogy ne álljon egymás mellett két jelöletlen névszó. Mivel a hantiban a tárgy jelöletlen, az ágens jelölhető, Loc. raggal, ez történik meg. Az igenév viszont ezekben a szenvedő szerkezetekben semmilyen személyjelölő toldalékot nem vesz fel.

5.2. Kötőszót tartalmazó összetett mondatok

A fenti és az alábbi mondatokban a jelzős szerkezet feje a hanti alapszórenddel ellentétes módon ki van emelve a szintagmából a mondat élére. Ezért egyrészt el kell választani a többi összetevőtől – erre szolgál a hangsúly és a szünet – másrészt össze is kell kötni a mondat többi részével. Erre szolgálnak azok a kérdőszók, melyeknek a vonatkozó névmásokká való grammatikalizációja folyamatban van. A jelenség ismert az egész hanti nyelvterületen, legutóbb Ol'ga Potanina számolt be róla vaszjugani területen végzett gyűjtései alapján (2010).

5.2.1. Kötőszókezdeményt és igenevet tartalmazó összetett mondat

A szurguti hanti mondatszerkesztésben egyelőre idegennek tűnő összetett mondatok összekapcsolása körüli bizonytalanságot mutatja, hogy a mellékmondatot bevezető *tú* 'az' mutató névmás inkább utalószó lehetne, mint kötőszó. A mellékmondatban pedig nem finit ige, hanem igenév van, de már nem a jól megszokott jelzői funkcióban, hanem alkalmi állítmányként:

- (28c) Szur *piɾəʃ iki, tú lǎw ǎwi-λ-at ma nəmλayt-əɣəλ-t-am,*
 öreg apó az 3SG lány-3SG-INSF 1SG gondol-FREQ-PTC.PRS-1SG
ɟunta pə mantem ǎwi-λ əntə mə-λ (mə-λ-təɣ).
 mikor PCL 1SG-DAT lány-3SG NEG ad-PRS[3SG]
 (ad-PRS-SG<3SG)
 'az öregember, akinek a lányára gondolok, soha nem adja nekem a lányát.
 (ő lányáról gondolkodom öregember...)'

5.2.2. Kötőszót és finit igét tartalmazó összetett mondatok

Figyelemre méltó, hogy a finit igét tartalmazó, határozói vonatkozó mellékmondatokban szinte kötelezően jelennek meg a kötőszó-kezdemenyek szemben az előző (9d, 3d, 10c) példákkal. A *ɟəʃ* 'hol', *ɟəʃnam* 'hová', *mətapi* 'melyik'

szócskáknek pedig, melyek eredetileg kérdőszók voltak, a szemünk előtt történik meg a vonatkozó névmásokká való grammatikalizációja, hogy később alkalmazsak legyenek a kötőszói funkcióra is.

- (30e) Szur *nǎrəλ, ǰǒł məŋ ǰuλ λiŋw iλpinə wǎŋpij-əw,*
 híd hol 1PL hal 3SG alatt horgászik-[PST]1PL
tǎwi tarəm ǰəŋk-nə iλə kǒs-i.
 tavasz erős víz-LOC el szakít-[PST]PASS.3SG
 'a híd, ahol mi alatta horgásztunk, a tavaszi árvízzel elvitetett.'
- (14c) Szur *loǰi, ǰǒλ-nam məŋ mən-λ-əw, ar ǰǎǰəm təǰ-aλ.*
 hely ahol-APP 1PL megy-PRS-1PL sok erdő birtokol-PRS[3SG]
 'a hely[nek], ahova megyünk, sok erdeje van.'
- (13c) Szur *ma kǒčǰ-am-λəǰ, mətapi nǎŋ-nə ǰǒłti tuw-i,*
 1SG kés-1SG-ABES ami 2SG-LOC valahova visz-[PST]PASS.3SG
mantəm atəm-ǰə pit.
 1SG-DAT rossz- TRA esik-[PST]3SG
 'a késem nélkül, melyet elvesztettél, rosszul érzem magam.'
- A *mətapi* 'melyik' szócska arra is alkalmas, hogy megfelelő végződést, határozóragot vagy számjelet vegyen föl:
- (7d) Szur *puǰəλ, mətapi-nə ma səm-a pit-əm, ənəλ λǎr ǰǎnəŋ-nə əməs-λ.*
 falu melyik- 1SG szem- esik- nagy tó part-LOC ül-PRS
 LOC LAT [PST]1SG [3SG]
 'a falu, melyben születtem, nagy tó partján fekszik.'
- (8c) Szur *nǎŋ iλpkas-λ-a, mətapi-t ma afe-m wǎr-aλ,*
 2SG csapda-PL<2SG melyik-PL 1SG apa-1SG csinál-PRS[3SG]
ma ǰǎwən tǒmpij-a iǰməλtə-λ-λam.
 1SG folyó túlsó-LAT ültet-PRS-PL<1SG
 'csapdáidat, melyeket apám készít, én a folyó túlpartján állítom fel.'

6. Befejezés

Tanulmányomban néhány szempontból árnyaltam a hanti participiális jelzős szerkezetekkel kapcsolatos eddigi ismereteinket. Ezek az igenév ágensjelölésének a keleti és a nyugati nyelvjárásterületen használt eltérő stratégiáit, az igenem

kódolását és a jelzős szerkezet szórendjét érintik. Az alapvetően szinkrón szempontú leírás mellett megpróbáltam nyomon követni bizonyos nyelvi változásokat is, mind a múlt, mind a jövő irányába. A nyelv múltjának megismerése esetünkben a vonatkozó mellékmondatok kialakulását jelenti. Az összetett mondatok térhódításának és az ezzel összefüggő a grammatikalizációs folyamatoknak, a kötőszók kialakulásának a leírása már a jövőkutatás körébe tartozik.

Az északi nyelvjárásokban a participiumok grammatizálódása két irányban történik: a Px nélküli, ágensre szintetikusán nem utaló alakok mellékevesülnek, az igenév+Px felépítésű, ágensre utaló alakok pedig finit igévé válnak. Az igenév ágensére ezután egy másik személyjelölőt kell használni, a jelzős szerkezet fején levőt – ez azért lehetséges, mert a Px a konkrét birtokláson kívül egyéb viszonyok kifejezésére is alkalmas. Az északi hanti stratégia korlátai akkor mutatkoznak meg, amikor az igenév ágense és a jelzett szó birtokosa különbözik. Ilyenkor az egyeztetési szabályokat félretéve, az igenév előtt álló személyes névmás fejezi ki az igenév ágensét. Egy, a hantihoz hasonló szintetikus szerkesztésmódú nyelvben ez egy olyan változás, mely analitikusabbá teszi a nyelvet.

A grammatikai rövidítések feloldásai:

1	1. személy	NOM	nominativus
2	2. személy	O	tárgy
3	3. személy	PASS	passivum
ABL	ablativus	PCL	partikula
ABES	abessivus	PL	többes szám
ACC	accusativus	PROB	próbálkozást kifejező igeképző
ADJZR	melléknévképző	PRON	névmás
Adv	határozó	PRS	jelen idő
APP	approximativus	PST	múlt idő
COM	comitativus	PTC.PRS	folyamatos melléknévi igenév
DAT	dativus	PTC.PST	befejezett melléknévi igenév
DU	kettős szám	Px	birtokos személyjel
FREQ	gyakorító igeképző	PPx	igenév ágensének személyjelölője
INCH	inchoatív igeképző	SG	egyes szám
INF	főnévi igenév	S	alany
INSF	instructivus-finalis	TRA	translativus
LAT	lativus	V	ige
LOC	locativus	Vx	igei személyrag
NEG	tagadószó		

A források rövidítéseinek feloldásai (a teljes cím az irodalomjegyzékben):

BUFF 22.	Csepregi 2011.
Chr	Csepregi 1998.
JSFOu 92.	Csepregi – Sosa 2009.
Oč	Terěškin 1961.
SK 1986.	Skribnik – Kovgan 1986.
SK 1991.	Skribnik – Kovgan 1991.
VJM	Koškarëva – Pesikova 2006.

A példamondatoknak az eredeti forrásokban szereplő írásképe és fordítása¹¹

- (1) Ма пөших=лал' певл'өпта=ты моипырне вантсэм.
'Я видел медведицу, которая купала своих медвежат.' SK 1991: 86.
- (2) Кеват йингка тах=ум нявремат юхан хонангн ма л'эйтэм войтсэл' па манэма тэсэл'.
'Дети, которые бросали камни в воду, на берегу реки мое кольцо нашли и мне принесли.' SK 1991: 86.
- (3) Асем=н кир=ум эхлат хот пунгалн омыслат.
'Нарты, запряженные моим отцом, стоят возле дома.' SK 1991: 101.
- (4) Нух сор=ум турныт колхозникитн ий пая акитсаит.
'Травы, которые высохли, колхозниками в стог собраны.' SK 1991: 86.
- (6) Вокзал хуся мунг шуваласув, мунг ман=ты поезд=ев си юхтас.
'На вокзале мы увидели, (что) поезд, на котором мы поедем, уже пришёл. SK 1986: 43.
- (7) Ма сэма пит=ум кэрт=эм вэн маланг хонангн омасл.
'Поселок, в котором я родился, на берегу большого озера стоит.'
SK 1986: 43.
- (8) Ма асем вер=ум карты=лан ма юхан па пелака омаслаллам.
'Твои капканы, которые сделал мой отец, я за реку поставлю.' SK 1986: 44.

¹¹ Csak abban az esetben közlöm, ha a példamondat nem saját gyűjtésem és nem magyar fordítással jelent meg. A mondatok sorszámai a tanulmány számozását követik

- (9) Ма катл=ум хул=эм пут лыпийн хасис.
'Рыба, которую я поймал, в котелке осталась.' SK 1986: 41.
- (10) Ма сэвр=ум вэн юх=ем эвалт асем хоп верл.
'Из большого дерева, которое я срубил, отец мой лодку сделает.'
SK 1986: 41.
- (11) Нанг эвт=ум ёш=ем хув яма ант йил.
'Моя рука, которую ты порезал, долго не заживает.' SK 1986: 44.
- (12) Ма хатлан соралт=ум лэматсух=лан лэматсэн па еллы мансэн.
'Твои одежды, которые я на солнце высушил, ты надел и пошёл.'
SK 1986: 44.
- (13) Нанг вэтш=ум кеш=ен таклы манат питас атум.
'Без моего ножа, который ты потерял, мне плохо стало.' SK 1986: 41.
- (14) Мунг ман=ты тах=ев ар вэнт тайл.
'Место, куда мы поедem, много лесов имеет.' SK 1986: 41.
- (15) Мунг палтам=ум амп=ев мухты хэхлас.
'Собака, которой мы испугались, мимо пробежала.' SK 1986: 43.
- (16) Кур=л эхтыя ма пэрм=ум хэ=ем шенгк лыкасяс.
'Человек, которому я наступил на ногу, очень рассердился.' SK 1991: 93.
- (17) Тэми вэлэ ма йаңқилтам лор қонәң, ма вглтам лор қонәң. VJM 8.
'Это ведь берег озера, по которому я хожу, на котором я живу.' VJM 9.
- (18a) *нйң мйwәлі wәrlән ma kәw litә sәңқәң tәγәmnә?* JSFOu 92: 198.
'What are you doing in my rock-eating sandy place?' JSFOu 92: 199.
- (18b) *нйң қәнтәк қо мйwәлі тет wәrlән, ma kәw litә tәγәmnә?* JSFOu 92: 203.
'You, human, what are you doing here in my rock eating place?'
JSFOu 92: 203.
- (18c) Нүң мүват сәсәх ма литам, еньтьям тохия омәтлән, ма ектам рәпа? VJM 10.
'Зачем ты ставишь slopeц на то место, где я питаюсь, где я пью, на горке, где я выплясываю?' VJM 12.

- (21) Питы сэвиенг=л вот=ум имен хонты шенгк хорамэнг вэс.
'Женщина, черные косы которой поседели, когда-то была очень красивой.' SK 1991: 90.
- (22a) г'у пырнэ жөмөү жаү тэвэрсäү жэмэ жаунаты пэт'ä вэрэкэтэсэт.
'После этого живые стали с умершими здороваться.' Оç. 102/26.
- (22b) мин қақымнаты вэлмөү жаү қата жоү ләңасмән.
'Мы с двоюродным братом вошли в дом людей, у которых мы жили.'
Оç 102/9.
- (23) Няврэм=лал воша ман=ум пирась икет атэлт хасьсат.
'Старики, дети которых в город уехали, одни остались.' SK 1991: 91.
- (24) Амп=лал мойпар курут=ум вой велты хэ постас па пушкан эвалт эслас.
'Охотник, собаки которого подняли медведя, прицелился и выстрелил.' SK 1991: 91.
- (25) Амп=лал ма лэт=ум хэ=ем манэма лупас лув амплал ямат.
'Человек, собак которого я купил, говорил мне, что его собаки хорошие.' SK 1991: 92.
- (26) Амп=лал яюм лэт=ум хэ лувела лупас амплал ямат.
'Человек, собак которого купил мой брат, говорил ему, что собаки хорошие.' SK 1991: 99.
- (26e) Амп=лал апсем=н лэт=ум хэен лувела лупас, лув амплал ямат.
'Человек, собаки которого куплены моим братом, говорил ему, что собаки хорошие.' SK 1991: 101.
- (27) Ов=л=а мунг вана юв=ум хот=эв=н лэхсэм вэл.
'В доме, к двери которого мы подошли, живет мой друг.' SK 1991: 93.
- (28) Ма эв=ел олангн нэмас=ты пирась ик=ем нэмхэнты манэм имия лувты ан маллэ.
'Старик, о дочери которого я думаю, никогда мне её в жены не отдаст.' SK 1991: 93.
- (29) эхт=эл=н нэмең эвт=ум кешем ма иса велпаслаты вуйлялэм.
'Нож, на котором мое имя нарезано, я всегда на охоту беру.' SK 1991: 89.
- (30) Илл=ел=н хул вел=ум нурм=ев йигкан эпатса.
'Мост, под которым мы ловили рыбу, наводнением снесен.' SK 1991: 89.

Irodalom

- Ackerman, Farell – Nikolaeva, Irina (1997), Identity in Form, Difference in Function: The Person/Number Paradigm. In: Armenian, W. – Ostyak, N. (eds), Proceedings of the LFG97 Conference. CSLI Publications, <http://csli-publications.stanford.edu/LFG/2/lfg97-toc.html>
- Csepregi Márta (1978), Keleti osztják igeneves szerkezetek. NyK 80: 31–53.
- Csepregi Márta (1998), Szurguti osztják chrestomathia. Studia Uralo-Altaica, Supplementum 6. József Attila Tudományegyetem, Szeged.
- Csepregi Márta (2011), Szurguti hanti folklór szövegek. Budapesti Finnugor Füzetek 22. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest.
- Csepregi, Márta – Sosa, Sachiko (2009), Comparable sample texts of Surgut Khanty in 1996 and 2008. JSFOu 92: 193–208.
- Čeremisina, M. I. – Brodskaja, L. M. – Skribnik, E. K. et al. [Черемисина, М. И. – Бродская, Л. М. – Скрибник, Е. К. и др.] (1986), Структурные типы синтетических полипредикативных конструкций в языках разных систем. Наука, Сибирское отделение, Новосибирск.
- Haspelmath, Martin (1994), Passive Participles across Languages. In: Fox, Barbara – Hopper, Paul J. (eds), Voice: Form and Function. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia. 152–177.
- Haspelmath, Martin (1995), The converb as a cross-linguistically valid category. In: Haspelmath – König 1995: 1–56.
- Haspelmath, Martin – König, Ekkehard (eds) (1995), Converbs in cross-linguistic perspective. Structure and meaning of adverbial verb forms – adverbial participles, gerunds. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Havas Ferenc (2008), A participiumi alárendelés történeti-tipológiai tanúsága az uráli nyelvekben. In: Bereczki András – Csepregi Márta – Klima László (szerk.), Ünnepi írások Bereczki Gábor tiszteletére. UT 19. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest. 196–208.
- Havas, Ferenc (2010), Historisch-typologische Zeugnisse der partizipialen Subordinierung in den uralischen Sprachen. FUM 31–32: 171–188.
- Honti László (1984), Chrestomathia Ostiaca. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Кошкарёва, Н. В. – Песикова, А. С. [Кошкарёва, Н. В. – Песикова, А. С.] (2006), Варэҥ йӱвэн неврем моньчэт. Детские сказки варьёганских ханты. Полиграфист, Ханты-Мансийск.
- Kovgan, E. V. [Ковган Е. В.] (1991), Причастные определительные конструкции в западных диалектах хантыйского языка. Автореф. диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук. Сибирское отделение Академии Наук СССР, Новосибирск.
- Kubinyi, Kata (2012), Agenttipartisiipin lajit uralilaisissa kielissä (kézirat).
- Lehmann, Christian (1984), Der Relativsatz. Günter Narr, Tübingen.

- Nedjalkov, Vladimir P. (1995), Some typological parameters of converbs. In: Haspelmath–König 1995: 97–136.
- Nikolaeva, Irina (1999), Ostyak. Languages of the World. Materials 305. Lincom Europa, München – Newcastle.
- Potanina, Oljga (2010), Areal perspective on nominalizations in Eastern Khanty. CIFU XI. Pars II. 61.
- Skribnik, E. K. – Kovgan, E. V. [Скрибник, Е. К. – Ковган, Е. В.] (1986), Притяжательные аффиксы в определительных конструкциях (на материале бурятского и хантыйского языков). In: Čeremisina, M. I. (szerk.) [Черемисина М. И. (отв. ред.)], Языки народов севера Сибири. Сибирское отделение Академии Наук СССР, Новосибирск. 39–50.
- Skribnik, E. K. – Kovgan, E. V. [Скрибник, Е. К. – Ковган, Е. В.] (1990), О системе причастных определительных конструкций в обско-угорских языках. CIFU VII. 3С. 296–301.
- Skribnik, E. K. – Kovgan, E. V. [Скрибник, Е. К. – Ковган, Е. В.] (1991), Система причастных определительных конструкций в обско-угорских языках. In: Ubrjatova, E. I. – Čeremisina, M. I. (szerk.) [Убрятова, Е. И. – Черемисина, М. И. (ред.)], Языки народов Сибири. Грамматические исследования. Сборник научных трудов. Наука, Новосибирск. 84–107.
- Terëškin, N. I. [Терёшкин, Н. И.] (1961), Очерки диалектов хантыйского языка. Часть первая. Ваховский диалект. Академия Наук СССР, Москва – Ленинград.